

א בית עלמין בארי - קיר ההנצחה

קו על פני האדמה | על נוף ונחמה

אדריכלית נוף ארנה בן ציוני

**"אחר כך זרחה השמש ברוך וברחמים
והאירה באור חדש את האימה והזריחה
וכל מי שהיה שם ביקש לו נחומים
בחסד במסירות, סליחה ואהבה"**
רחל שפירא

בשנים האחרונות אנחנו, במשרד אב אדריכלות נוף, מתכננים מספר פרויקטים העוסקים בזיכרון. תכנון אתרים כאלה טומן בחובו שאלות רבות העוסקות בזהות, שייכות, משמעות של יצירת זיכרון קולקטיבי ואישי והתפקיד התרבותי, התודעתי והחינוכי של אתרי הנצחה לסוגיהם. אתר ההנצחה לחללי צוק איתן ביוזמת קק"ל ובתכנונו נמצא בימים אלה בביצוע בהובלת קק"ל והחברה הכלכלית חוף אשקלון. לאחר השבעה באוקטובר, קיבלנו את הזכות לתכנן את אתר ההנצחה בבית העלמין בקיבוץ בארי, ביוזמת הקיבוץ ובליוי מנהלת תקומה.

בעוד שההנצחה של מבצע צוק איתן מבוצעת בימים אלה, כשמונה שנים לאחר סיומו, האתר בבארי מתוכנן ומבוצע בזמן שהמלחמה עדיין נמשכת, גם בעת כתיבת שורות אלה. לשאלות שעמדו בבסיס התכנון של האתר בבארי נוסף מימד חדש - מימד הזמן. למעשה, התכנון והביצוע של אתר ההנצחה מתקיים בזמן שהמלחמה בעזה מתרחבת, חטופים עדיין במנהרות חמאס וזיכרון המלחמה מתהווה מדי יום ביומו. הזיכרון הוא מרכיב מרכזי בעיצוב התרבות בארץ. בין כל דרכי הייצוג של הזיכרון יש מקום נכבד

א ההנצחה בארץ עוברת שינוי תפיסתי לאורך השנים

ולכן עוצבו כמקומות של יראת כבוד, ציית והקרבה, בעזרת פסלים גבוהים ומרשימים - אנדרטאות שנראות למרחוק ומשדרות כוח, ייעוד וזיכרון מוסכם. משנות השבעים ואילך חלה תמורה ביחסו של הציבור לאתוס המכונן של ההקרבה למען המולדת. אם במלחמת ששת הימים עוד נסחפה דעת הקהל אחרי ההנהגה והמצביאים, הרי שאחרי מלחמת יום הכיפורים נבעו בקיעים באותה הסכמה קולקטיבית. בתהליך מקביל שנמשך על פני עשורים התפתח נרטיב חדש, החותר תחת אתוס ההקרבה: קדושת החיים יקרה

להקמת אתרי הנצחה במרחב הציבורי. לאורך שנות קיומה של המדינה אנו עדים לשינוי מהותי בתפישת ההנצחה באתרים השונים. מעמד המבקר באתרי הנצחה השתנה באופן עמוק לאורך השנים, ומשקף שינויים תרבותיים, פוליטיים ותפיסתיים רחבים. המבקר באנדרטאות בראשית ימי המדינה נתפס כצופה בטקס ממלכתי. ההנצחה היתה ממסדית, היררכית, מחנכת. המבקר שימש בעיקר "קהל" פאסיבי בטקס. הוא נקרא לזכור ולהזדהות עם נרטיב לאומי אחיד - גבורת הנופלים והקרבה למען המולדת. אתרי ההנצחה נועדו להגדיר ולבסס את הנרטיב הלאומי

ש"מעורבות המבקר תיצור יחסים משתנים עם הנוף: המבקר יקלוט את ההוד הנורא אך עם זאת יחוש ממשיות ושימושיות, בבחינת מקום המפכה חיים ונותן חיים לבאים אליו" (מתוך: נורית ליסובסקי, נעשה מקום, לא אנדרטה | אתר הנצחה לחללי סירת אגוז. קתדרה, תשע"א).

באור חדש

בשני האתרים בהם נתמקד כאן, השאלות שעמדו בבסיס התכנון היו עבור מי ולאיזה צורך אנו מתכננים את האתר; האם להעצים את הזיכרון הקולקטיבי או לתת מקום לזיכרון האישי; איזו חוויה נרצה שהמבקר יעבור ואיך ניתן לרתום את תוואי השטח והנוף ליצירת הזדהות רגשית. המסר או הנרטיב הוא, בין היתר, התוצאה של ההתמודדות עם הסוגיות הללו. בשני הפרויקטים חיפשנו ליצור איזון בין הנצחת הנופלים לבניית החיים מחדש וליצירת מרפא למבקרים, בין הזיכרון לתקווה ולהמשכיות. בשני האתרים ביקשנו לרתום את הנוף והמרחב ליצירת מקום של נחמה.

אתר הנצחה לחללי צוק איתן

מבצע צוק איתן שהוביל צה"ל ברצועת עזה נמשך חמישים ימים והסתיים באוגוסט 2014. במהלך המבצע נהרגו 68 חיילי צה"ל. בשנת 2017 יזמה קק"ל תחרות מוזמנים לתכנון אתר הנצחה לנופלים באזור תיאטרון נטוש, הממוקם על גבעת כורכר, ממערב לקיבוץ גברעם. משרדנו זכה בתחרות לתכנון אתר הנצחה בשיטת המעצבת התעשייתית-סביבתית ססיליה ויטס. כאמור, האתר נמצא בביצוע בימים אלה.

האתר משתרע על פני 22 דונם והוא כולל את כביש הגישה, חניות, אזורי פיקניק ושימור התיאטרון ההיסטורי שנמצא במרכז. התיאטרון הוקם בשנת 1952 בידי ראש המועצה האזורית חוף אשקלון, אברהם בן מנחם ז"ל, ושירת את המועצה האזורית עד סוף שנות השבעים של המאה הקודמת. זהות האדריכל המתכנן אינה ידועה. מבחינה אולוגית שנעשתה ע"י אד' יריב מנדל, אדריכל השימור של התיאטרון, עולה שהתיאטרון דומה לזה של קיבוץ נען, שתוכנן ע"י אד' שמואל מסטצ'קין. מכאן, שייתכן שמסטצ'קין עצמו הוא שתיכנן את התיאטרון או שעבודתו היתה ההשראה לתכנון.

הרעיון המרכזי שהוביל אותנו נבע מנקודת מבט רחבה של הנצחה כמרחב של זיכרון והמשכיות השזורים זה בזה. יצירת מקום מנחם בתנועה, בזמן ובמרחב. מקום לזיכרון הנופלים לצד מוקדים של פעילות, שמחה וחיים.

האתר מתוכנן כשביל מעגלי שלם משופע, המקיף את התיאטרון, ולצדו קיר זיכרון, 68 מעגלי הנצחה אישיים, אך נטולי שמות, המקיפים עצי אלון תבור, תצפית, אזור משחקים, פינות פיקניק ונקודת יציאה לטיולים ומסלולי רכיבת אופניים בסביבה. ההנצחה באתר כוללת מרכיבים של זיכרון קולקטיבי וזיכרון אישי. הזיכרון הקולקטיבי מיוצג בשביל המעגלי המרכזי שלצדו קיר הנצחה רדיאלי מבטון חשוף. על הקיר חקוקים שמות

כך למשל, באתר הנצחה לזכר חללי סירת אגוז, שנבנה על גבעה מצפון לקלעת נמרוד וכולל פינות הנצחה פזורות בתוך החורש, מתקיים מעבר מצופה פאסיבי למבקר אקטיבי. הפסל יצחק דנציגר מדבר על יצירת מרחב בו אנשים "ישתו מים ויחוו בשלווה עם עצמם..." ומציע

מקדושת האומה והארץ. באתרי הנצחה רבים המבקר הופך לשותף רגשי-חוייתי. ההנצחה הופכת לאישית, אינטימית, ומבוססת על חוויה. תפקידו של המבקר אינו מסתכם רק בהתבוננות בפסל, אלא הוא נדרש לפעול: ללכת בשביל, לשתול עץ, לגעת באבן, לשבת במקום - לחיות.

▲ סכימות פרוגרמטיות לאתר הנצחה לחללי צוק איתן בגברעם (מימין) ואתר הנצחה לחללי השבת השחורה בבארי (משמאל)

▲ אתר הנצחה לחללי צוק איתן - המעגל המרכזי וקיר הנצחה

▲ אתר הנצחה לחללי צוק איתן - המעגל המרכזי שלאורכו פזורים 68 עצים הנוטעים במעגלים האישיים

הנופלים לצד להבה, שצורתה מורכבת מגומחות לנרות זיכרון. לצד הקיר ניתן לעלות לאזור מוצל, מוגבה, שקט ואינטימי, המשמש מרחב להתבוננות פנימית ותצפית על האתר.

סביב המעגל הקולקטיבי שתולים 68 עצי אלון תבור, הנטועים במעגלי הנצחה אישיים. מעגלי ההנצחה עשויים בטון ועליהם מצרף משתנה של דימויים מעולם הטבע שבאזור הנגב המערבי, המודפסים על אריחי בטון. בכל מעגל מצרף הדימויים שונה, באופן שאין מעגל אחד דומה למשנהו. המעגלים מייצגים את הייחודיות של כל אחד מהנופלים, הן בתמהיל הדימויים והן במיקום המרחבי השונה של כל אחד מהם. המעגלים מוצבים בגבעה המשופעת באופן שחלקם מאפשר ישיבה אל מרכז המעגל או החוצה, בקבוצה קטנה או ביחידים. את קיר הזיכרון ומעגלי ההנצחה עיצבה המעצבת התעשייתית הסביבתית ססיליה ויטס.

העונתיות ומחזוריות הטבע מתבטאת גם בסכמת הצמחיה הפשוטה. הסכמה כוללת 68 עצי אלון תבור, המשנים את מופעם לאורך השנה. לצד שיזרוע צמחי בר מקומיים בכל היקף הפרויקט ושתיילת פקעות של כלניות שתפרחנה בסוף החורף.

אתר ההנצחה לנרצחי השבעה באוקטובר בבית העלמין

בהנצחה שנעשת לאחר המלחמה, כמו במקרה אתר ההנצחה לחללי צוק איתן, הנרטיב נכתב לאחר מעשה. אולם בבניית אתר הנצחה בזמן מלחמה, כשהאירוע עודנו מתרחש – לא ברור מה יסופר, מה יודגש ומה יודחק.

ההנצחה בזמן מלחמה נוטה להיות רגשית, ולעיתים אינטואיטיבית או אימפולסיבית, כפי שניתן לראות ביוזמות שונות שמתקיימות במרחב הציבורי בימים אלה. בהנצחה באתר הנובה, למשל, לצד תמונות הנרצחים, הוצבו באופן ספונטני חפצים אישיים וטקסטים שאפיינו את האדם המונצח. דוגמה נוספת הן המדבקות עם תמונות הנופלים בצירוף משפט מאפיין שניתן לראות על קירות רבים בארץ.

אתר ההנצחה בבית העלמין בבארי הוא תוצאה של תחרות מוזמנים שיזם הקיבוץ. המטרה היתה להנציח את כל הנרצחים בשבת השחורה, 102 בני בארי: נשים, גברים וילדים, ו-27 אנשי כוחות הביטחון שנפלו בהגנה על הקיבוץ.

בית העלמין משתרע על פני 12 דונם על גבעה מצפון לקיבוץ. ממערב לבית העלמין נמתחים שדות הקיבוץ, העשויים תלמים עמוקים באדמה הכהה. בסיום הראשון שערכנו במקום זיהינו

נקודת מבט מעניינת, הממוסגרת בין שני עצים, מעין חלון אל נוף התלמים החרושים.

מרחב ההנצחה בבית העלמין כולל קיר הנצחה בקו ישר המתמזג עם השדות החקלאיים, שעליו חקוקים שמות הנרצחים, גן מרפא וכיכר התכנסות. הקיר מפלח את הסדר הקיים במקום ומשנה אותו: בעוד שהכיוונית של הקברים והשבילים במקום פונים צפונה, קיר ההנצחה פונה מערבה, מוביל את המבט בין שני העצים אל השדות ומתמזג עם התלמים. הקיר מחולק לשניים: חלק ארוך ובו שמות הנרצחים בני בארי, וחלק קצר, מעבר לשביל המרכזי, הכולל את שמות חללי כוחות הביטחון. מצדו הצפוני של הקיר הרחבנו את אזור ההתכנסות המרוצף, שהיה מאורך וצר, ומהצד הדרומי ביטלנו את אזור הקבורה שתוכנן עפ"י התב"ע, ויצרנו במרכז בית העלמין גן מוצל שסביבו ספסלי ישיבה, המאפשר שהייה נעימה של יחידים וקבוצות.

תכנון האתר נמצא בעיצומו והמקום עתיד להיחנך בשבעה באוקטובר 2025. חומריות הקיר נמצאת בשלבי בחינה מתקדמים. תצורת החקיקה של השמות שנעשת בידי קובי לוי מסטודיו הליגה יחד עם עומרי בן ארצי, גם היא בשלבים מתקדמים. ההחלטה היא ששמות הנרצחים יופיעו ברצף אחיד בשורה אחת, המבטאת ביתר שאת את הכמות הבלתי נתפסת של האנשים שאיבדו את חייהם. הכיתוב הלינארי מחזק את כיוונית הקיר ומצביע אל עבר השדות, הצמיחה והתקווה.

קיר ההנצחה ושורת השמות הארוכה מבטאים את הזיכרון הקולקטיבי שמפלח את אזור הקברים האישיים של הנרצחים. גן המרפא והרחבה מאפשרים ישיבה ביחידים ובקבוצות להתייחדות ולכאב אישי.

סכמת הצמחיה כוללת נטיעת עצי אולמוס קטן-עלים בגן במרכז בית העלמין. אלה מתאפיינים בשלכת באוקטובר ומייצרים חופת צל אדומה במועד הטקסים. פקעות של כלניות נטמנו בשולי גן המרפא ובאזור המרכזי כסמל לזיכרון ולתקומת האזור כולו.

ההנצחה נתפסת לרוב כפעולה שמתרחשת לאחר סיומו של אירוע – לאומי או אישי – הכרוך באובדן. עם זאת, בשנה וחצי האחרונות אנו עדים להקמתם של אתרי הנצחה רבים, תוך כדי תקופת לחימה פעילה. קירות ההנצחה, האנדרטאות, המדבקות, המודעות עם סיפוריהם של החטופים והנופלים – כל אלה משפיעים על התודעה ומשמשים כקטליזטור רגשי לעיבוד המציאות – אך גם מייצרים זירה חדשה של דילמות אתיות (למשל משמעותה של הנצחה בזמן שמניין החללים אינו סופי).

בשני הפרויקטים שהצגנו כאן ביקשנו להתמודד עם שאלות מהותיות וכבדות משקל על אתוס לאומי מול כאב אישי, על תכנון ממרחק של זמן, לעומת תכנון תוך כדי מלחמה.

אנו מקווים שהצלחנו להעביר קו דק על פני האדמה, בשני אתרי ההנצחה הללו – המעניק למבקרים תחושת חסד ולו לרגע אחד.

▲ בית עלמין בארי - מבט אל השדות

אדריכלית נוף ארנה בן ציוני היא בעלים-שותפה יחד עם אדריכל נוף בארי בן שלום במשרד אב אדריכלות הנוף ותכנון סביבה בע"מ.

אתר הנצחה לחללי צוק איתן:

מזמין: קק"ל, חכ"ל חוף אשקלון | אדריכלות אחראיות במשרד: ליאת אורן, עידית ישראל | עיצוב קיר זיכרון ומעגלי הנצחה: ססיליה ויטס
אדריכל שימור התיאטרון: יריב מנדל, מנדל אדריכלים | הדמיות: לואיס דניאל - אב אדריכלות נוף | קבלן ראשי: גל ישר
קבלן קיר ההנצחה ומרחב ההתבוננות: נדב רובין

אתר הנצחה לנרצחי השבעה באוקטובר - בית העלמין בקיבוץ בארי:

מזמין: קיבוץ בארי | ניהול פרויקט: הראל יצחקי, רענן כסלו, רן וולף, איי שטרן | אדריכלות אחראיות במשרד: עידית ישראל, ליטל חיימוביץ רזנברג
עיצוב גרפי קיר הנצחה: קובי לוי - סטודיו הליגה, עומרי בן ארצי | הדמיות: לואיס דניאל - אב אדריכלות נוף